

Аналіз переживання кризових ситуацій

У статті розглядається феномен переживання в кризових ситуаціях, а також акцентовано увагу на теорії діяльності. Показано, яким чином переживання відображається в свідомості безробітних, наведені емпіричні дані.

Ключові слова: безробіття, конфлікт, криза, кризова ситуація, переживання, стрес, теорія діяльності, фрустрація.

В статье рассматривается феномен переживания в кризисных ситуациях, а также акцентировано внимание на теории деятельности. Показано, каким образом переживание отображается в сознании безработных, приведены эмпирические данные.

Ключевые слова: безработица, конфликт, кризис, кризисная ситуация, переживание, стресс, теория деятельности, фрустрация.

Постановка проблеми. Життєвий, зовнішній та внутрішній світ особистості перебувають у взаємоформуючих зв'язках і супроводжуються постійними дифузними процесами. І саме особистість із своїми настановленнями, потребами та несвідомими імпульсами визначає бачення зовнішнього світу й пристосовується до нього. Життєвий світ будується у процесі саморозгортання особистості, наростання суб'єктності як показника її зрілості. Складна взаємодія біологічних, психологічних і соціальних детермінант розвитку, їхні відносна автономність і взаємовплив задають траєкторію життєвого шляху, його періодизацію та можливість пережити невідповідність реальності, тим самим подолавши кризову ситуацію.

Мета статті: аналіз впливу феномена переживання на ефективно подолання кризових ситуацій.

Актуальність теми пов'язана з недостатнім вивченням проблеми з подолання кризових життєвих ситуацій. Аналізуючи термін переживання [4, с. 492] ми зацікавилася суттю цієї категорії психології і з'ясували, що основне резюме з дефініцій зводиться до емоції, свідомості, діяльності, стану. Адже життя людини, то надскладна річ, але як просто і геніально сказав про витоки життя Аллен Уїлліс: "Ми починаємо своє існування у вигляді невеличкого потовщення

на кінці довгої нитки. Клітини починають рости, нарід поступово набуває людської форми. Кінчик нитки виявляється схованим всередині, недоторканий і захищений. Наша задача в тому, щоб зберегти його і передати далі. Ми на короткий час розквітаємо, вчимося танцювати й співати, набуваємо кілька спогадів, які увіковічуємо в камені – але швидко марніємо і знову втрачаємо форму. Кінчик нитки тепер знаходиться в наших дітях і тягнеться крізь нас, йдучи в таємничий глибок віків. Незчисленні потовщення утворювались на цій нитці, розквітали і марніли, як марніємо зараз ми. Не залишається нічого, крім самої нитки життя. В процесі еволюції змінюються не окремі нарости на нитці, а спадкові структури в ній самій” [5, с. 105]. Отже, для ефективного життєздійснення особистість має прожити, пройти шлях і відбутися як особистість. І переживання супроводжує людину на цьому шляху. Оскільки історичний огляд становлення категорії переживання не є метою статті, нагадаємо плеяду вчених, які в своїх наукових студіях зверталися до цього аспекту психології: Ф. Басін, Л. Божович, Д. Будницька, Ф. Василюк, Р. Декарт, Л. Виготський, Х.Г. Гадамер, Е. Гуссерль, В. Дільтей, Т. Кириленко, А. Леоннова, О.М. Леонтьєв, Ф. Лерш, О. Лурія, С.Д. Максименко, Р. Мей, С. Рубінштейн, П. Симонов, Б. Теплов.

С.Д. Максименко сформулював такий погляд на проблему: «Переживання слід розглядати (за логікою слова) як перенесення чого-небудь в живий стан, тобто переведення події, якогось відчуття, предмета, що оточують людину, в стан живого сприйняття, в стан живого ставлення. Тобто, якщо розшифрувати це тлумачення, можна сказати, що процес переживання являє собою, фактично, репрезентацію свідомості того, що відбувається в оточуючому світі, або в біологічному тілі, або “всередині” самої особистості. Отже, термін “переживання” фактично виявляється релевантним, тобто майже відповідає терміну “свідомість”» [3, с. 170].

Синтезуючи наукові парадигми, ми погоджуємося з Ф.Є. Василюком, який з позиції діяльного підходу розробив систему теоретичних уявлень про закономірності подолання людиною критичних життєвих ситуацій і, отже, розширив межі загально-психологічної теорії діяльності. Також виділив у ній психологію переживання як особливий предмет теоретичних досліджень і методичних розробок. Під переживанням він

розумів “особливу діяльність, особливу роботу по перебудові психологічного світу, направлену на встановлення смислової відповідності між свідомістю та буттям, загальною ціллю якої є підвищення осмисленості життя” [1, с. 30].

Суть є феноменологічною константою діяльності, яка не потребує пояснення. Наявність суті – це необхідна умова існування діяльності як окремої форми. Для того, щоб діяльність змогла відбутися як самобутній процес, у неї повинна бути єдина сутнісна точка відліку. Дії і операції, які реалізує діяльність, повинні бути гнучкими, змінними та рухливими, щоб, підлаштовуючись під реальні обставини, але під впливом центробіжних сил, вони не розпалися на численні частинки, коли б не наявність єдиного центру її суті. Адже суть повинна бути у формі чи то бажання, чи то внутрішньої цінності тощо. Якщо вона змінюється, то змінюється вся система та її складові, а якщо зникає – то зникають всі її складові елементи.

У переживанні феноменологічною константою є наявні обставини, які непідвладні свідомості та волі, а суть як раз і є «феноменологічною змінною», а саме предметом роботи переживання, що прагне його змінити, перетворити, віднайти. Адже феноменологічний об’єктивний факт є те, що сталося в житті людини, і що людина не в змозі відмінити або змінити. Переживання не змінює світ, а ніби переварює, асимілює події, й, отже, отримує вже власний досвід. Зокрема, смерть людини не можна ні відмінити, ні змінити, а лише пережити. Отже, обставини є феноменологічною константою переживання.

Переживання розуміється, як процес і діяльність, що не збігається з прийнятим у загальній психології поглядом (як безпосередня форма даності суб’єкта, змістів його свідомості). Він вносить категорію переживання в типологію режимів функціонування свідомості, а саме: рефлексія, усвідомлення, безсвідоме, переживання, яке є виходом, шляхом, що веде до повернення особистості до нормального життя, ніби врівноваження. Вивчаючи критичні ситуації, Ф.Є. Василюк каже про те, що “... умови часто не підвладні суб’єкту, так і ситуації неможливо виправити, їх необхідно пережити в значенні, прожити, пройти крізь них” [1, с. 54].

У цілісному процесі переживання є три плани його перебігу: 1) план безпосереднього переживання, в якому відбувається проживання чуттєвого досвіду; 2) план вираження, в якому

відбуваються різні форми експлікації внутрішніх станів та процесів; 3) план усвідомлення, в якому розгортається внутрішня робота самосвідомості по усвідомленню всієї екзистенційної ситуації. Ми вважаємо за доцільне виділити як окремий план перебігу процесу переживання – план досвіду, де відбувається переведення в досвід значущої події, а саме втрата її актуальності, поступове згасання та, і – це важливо, підготовка до нової зустрічі. Адже переживання – це процес, де відбувається тривала робота створення мною свого внутрішнього світу, тобто себе. Саме термін переживання говорить про внутрішню роботу, що спрямована на переборення ситуації неможливості, і для позначення одного з рівнів функціонування свідомості – рівня безпосереднього відчуття того чи іншого стану. Пережити – це не тільки пізнати й зрозуміти, але й відчутти, відкритися, прийняти і змінитися. Ми дійсно переживаємо, коли жити стає неможливо, але вкрай необхідно, і ми піднімаємося, поновлюємося, живемо. Звичайно, що необхідно мати об'єкт, що переживається, але це – особливий об'єкт, адже переживати його я зможу лише у тому випадку, якщо він ще до цього, відпочатково і потенційно буде існувати в деякому відношенні до мене. Отже, я зможу пережити тільки те, тільки того, хто вже відпочатково якимось чином визначено входить у моє життя. Поняття «переживання-робота» та «переживання-випробування» зазначаються через дві різні системи категоріальних координат – діяльності і свідомості відповідно. Переживання-робота в рамках своєї системи визначається як специфічна діяльність через співставлення і протиставлення цілеспрямованої предметної діяльності, а переживання-випробування ідентифікується як особливий режим функціонування свідомості через спів- і протиставлення іншим режимам – рефлексії, усвідомленню, несвідомому.

Ми вважаємо, що переживання-робота є первинною субстанцією, а переживання-випробування є одним із рівнів здійснення переживання-роботи. У кризових ситуаціях власне робота переживання стає особливою діяльністю, частково досить усвідомленою і довільною. Здійснюючи цю роботу, особистість знаходить для вирішення завдань всі необхідні ресурси і з резервів предметної діяльності, і з арсеналу процесу свідомості, відповідно залучаючи і процеси переживання-випробування. Відповідно, в переживанні-роботі не все є

переживанням-випробуванням, але в переживанні-випробуванні все підлягає переживанню-роботі. Переживання-випробування є доволіно виконувана переживання-робота.

Отже, доходимо висновку, що світ переживання-випробування володіє декількома феноменологічними характеристиками – неперервність, стихійність, мимовільність. Своєю неперервністю він зобов'язаний протиріччю між складністю життя і лінійністю актуальної реалізації: життєвих відносин багато, а реалізується в кожний даний момент в предметній діяльності лише невелика їх частина. Всі життєві відносини, які актуально не реалізуються зараз в цілеспрямованій діяльності, існують в моєму житті у вигляді переживань. Тому ми весь час переживаємо і в певному сенсі переживаємо більше, ніж діємо реально. Тобто переживання-випробування неперервне не тому, що воно – первинна стихія, але тому, що воно – робота. Адже внутрішня робота відбувається постійно, поки існує складність життя.

Стихійність і мимовільність переживання-випробування також не є свідчення його первинної природності, а наслідок невміння керувати занадто великим і з протиріччями обсягом процесів. Звідси виходить, що можна говорити про міру стихійності процесів переживання в залежності від ступеню складності життя і протиріччя їй особистісної активності по «самозбиранню».

Життєвий світ людини – це не споглядання, а активна робота переживання. У кризових ситуаціях ця робота стає самостійною, а іноді й «ведучою діяльністю» особистості; поза цих ситуацій вона здійснюється переважно в формі мимовільних процесів безпосереднього переживання, безперервно працюючи над всіма життєвими відносинами людини, які не включені зараз в його актуальну діяльність. Критична ситуація в найзагальнішому плані повинна бути визначена як ситуація неможливості.

Життя непередбачуване у всій своїй неповторності: і повороти, і роздоріжжя, і розгалуження головної дороги, які й символізують кризові ситуації. Ми вважаємо, що кризою можна назвати такі події на життєвому шляху особистості, коли під загрозою опиняється життєвий задум, а в пролонгованих обставинах призводить і до припинення біологічного існування. Відбувається часткова або повна руйнація усталених життєвих парадигм. Особистість розпочинає пошук нової стратегії,

оскільки звичні уявлення про цінності, ідеали, сенси, цілі вже не спрацьовують. Ніхто з нас не застрахований від неприємностей на життєвому шляху, і тому виникає гостра необхідність розібратися в суті перебігу кризових ситуацій. Життя постійно пропонує людині несподіванки, до яких вона має бути готовою, інакше адаптація до мінливих зовнішніх обставин ускладнюється, порушується і вже не вистачає сил для плідної діяльності, нормального існування. В кризовій ситуації особистість стає дедалі знервованою, агресивною, тобто загострюється чутливість до зовнішніх чинників. Соціальне оточення дає привід для формування непередбачуваної, неадекватної, руйнівної поведінки людини. І в таких умовах особистість, яка переживає кризу, докорінно себе перебудовує, що проявляється в ставленні до зовнішнього світу, до самого себе.

Перетворення у внутрішньому світі вимагають переформування себе у відповідності до кризових викликів. Індивідуальні відмінності накладають свій неповторний відбиток на кількісні і якісні показники тривалості й складності кризових переживань. Ми протиставляємо свій внутрішній світ викликам зовнішнього світу і від збалансованості внутрішнього «бастиону» залежить протидія натиску зовнішнього подразника. А у випадку несприятливих внутрішніх чинників образи, хвороби, побутові неприємності, депресії ми зазнаємо поразки. Переживання кризи проходить червоною ниткою через внутрішній світ особистості, що пов'язано з усвідомленням кризового стану. І це дуже важливо. Ми наголошуємо на цьому, оскільки одна особистість може відверто зізнатися собі у накопичених гострих проблемах (соматичні розлади, підвищена конфліктність), а інша особистість, навпаки, намагається уникнути необхідності усвідомлення складних життєвих подій (бажання захворіти, вживання алкоголю тощо). Усвідомлення кризового стану залежить від мотивації, шляхів подолання кризи і наслідків протистояння соціуму. Серед найнеприємніших кризових переживань слід згадати неможливість прогнозувати власне майбутнє. Потреба вийти за межі сьогодення є притаманною кожній людині. У скрутних життєвих обставинах майбутнє звужується, перспектива втрачається, і тривога з приводу непередбачуваних несподіванок негативно впливає на життя. Наприклад, в блокованому Ленінграді лікарі спостерігали за хворими на довготривалу

фізіологічну депривацію, і виявилось, що виживали люди з найбільшою жагою до життя. Люди з кращими фізіологічними показниками, проте без віри у завтрашній день, зі страхом перед невідомим, незбагненим, помирали. Звичайно, враховуючи індивідуальні відмінності, можна констатувати, що одні й ті ж фактори по-різному переживаються.

У однієї людини трагічні події будуть викликати кардинальні зміни у відносинах з оточуючим світом, а для інших необхідна лише поверхова корекція. Негативні наслідки психологічної травми руйнують усталені адаптаційні bastiони людини, тим самим провокуючи до неадекватних дій, психосоматичних захворювань. Серед емпіричних подій, які можуть призвести до кризи, різні автори виділяють такі, як смерть близької людини, важке захворювання, відділення від батьків, родини, друзів, зміна зовнішності, зміна соціальних обставин, одруження, різкі зміни соціального статусу. Зокрема, це стосується теорій стресу й кризи, де багато авторів обмежуються простим перерахуванням конкретних подій, у результаті яких створюються стресові або кризові ситуації, або користуються для характеристики цих ситуацій такими загальними схемами, як порушення рівноваги, ніяк їх теоретично не конкретизуючи. Незважаючи на те, що теми фрустрації й конфлікту, кожна окремо, пророблені набагато краще, встановити ясні стосунки хоча б між двома цими поняттями не вдається, не говорячи вже про повну відсутність спроб співвіднести одночасно всі чотири названі поняття. Саме через переживання відбувається створення і розвиток самого себе, це є шлях саморозвитку особистості, адже людині посилаються випробовування не більші, ніж вона може витримати.

Отже, ми поступово наблизилися до розгляду типологій критичних ситуацій. Цікавою є типологія критичних ситуацій Ф.Є. Василюка, розроблена в руслі теорії діяльності [1, с. 54]. Життєвий світ особистості виступає предметом типологічного аналізу. Автор вибудовує чотири типи життєвих світів особистості і аналогічно типи життєвої кризи. В ньому виділяються два аспекти – зовнішній і внутрішній світи. Зовнішній світ має два стани: він може бути легким або важким. Легкий гарантує задоволення всіх актуалізованих потреб людини, що мешкає у ньому. Важкий – не гарантує цього. Внутрішній світ буває простим і складним. У простому світі є

лише одна потреба або єдине життєве ставлення. У складному світі потреб або ставлень декілька, і вони можуть вступати у зіткнення одне з одним.

1. У внутрішньо простому і зовнішньо легкому, тобто інфантильному життєвому світі, навіть незначна затримка у задоволенні (тут-і-тепер) актуальної потреби сприймається як криза. Часткова незадоволеність переростає у справжню катастрофу, і, отже, для інфантильної особистості, що мешкає у цьому світі, кожен стрес є глобальною життєвою кризою. Адже, інфантильна установка залежить від віку людини, її конституційно-характерологічних особливостей, психофізіологічного стану. Норма цього світу – це повне задоволення потреби і зводиться вона до принципу задоволення.

2. Для людини, що живе у внутрішньо простому і зовнішньо важкому, тобто реалістичному світі, завдяки наявності терпіння стрес не стає кризою. Відмінність цього світу від попереднього полягає в тому, що задоволення, які необхідні для життя, безпосередньо зараз не даються. Стресів у цьому світі багато і вони або переростають у предметну діяльність, або породжують психосоматичну симптоматику. Оскільки у людини цього світу є лише одна значуща потреба, то за неможливості її задоволення все життя опиняється під загрозою. І тому поряд з принципом задоволення з'являється принцип реальності, що є головним у цьому світі, де формується фундаментальний механізм «терпіння-надії». Отже, фрустрація стає життєвою кризою.

3. У внутрішньо складному і зовнішньо легкому, тобто ціннісному світі, людина володіє власними механізмами опанування стресових ситуацій: а) ціннісно знижуючи значущість актуалізованого життєвого відношення; б) переключаючись на інше життєве відношення. Фрустрацій як таких у цьому світі не буває. Внутрішній конфлікт переростає у кризу, по-перше, тому що навіть незначний конфлікт двох потреб стає порушенням внутрішньої єдності свідомості, а по-друге, у легкому світі якщо не тут, то ніде, якщо не тепер, то ніколи. Внутрішня цілісність є головною життєвою необхідністю цього світу, а головний принцип – цінність.

4. У внутрішньо складному і зовнішньо важкому, тобто творчому світі, людина не сподівається на повсякчасне задоволення кожної своєї потреби, і тому стрес не стає для неї кризою. Хоча інколи в пролонгованому стані стрес стає надто

тотальним і тривалим. Фрустрація також переживається як фрустрація, не перетворюючись на справжню кризу, хоча за певних обставин “мікрокризу” вона може спровокувати. І конфлікт найчастіше існує сам по собі, не стаючи справжньою кризою, але провокуючи численні зовнішні і внутрішні мікрокризи. Головна внутрішня необхідність суб’єкта цього світу полягає у втіленні ідеального задуму свого життя. Тому для життя в цьому світі, поряд з діяльністю, свідомістю, психікою, необхідна ще й воля. Людина має час і право на помилку, на певні коливання в процесі наближення до реалізації своєї творчої мети.

Отже, на нашу думку, даний життєвий світ знає одну критичну ситуацію як стрес. Проте феноменологічно для суб’єкта цього світу стрес збігається з кризою. А в дійсності є стрес і фрустрація, яка відповідає кризі, так само в ціннісному світі існує стрес і конфлікт, а феноменологічно дорівнює кризі. І нарешті, в складному і важкому світі є і стрес, і фрустрація, і конфлікт, і криза. Події життя для «творчого» світу є лише фрустрацією, а вже для «реалістичного» світу вони виступають у ролі кризи. Тобто відбуваються зміни критичних ситуацій залежно від змін у життєвому світі. А життєвий світ, в свою чергу, без змістовної переробки подій, може слугувати механізмом виникнення критичної ситуації або і його переживання. Наприклад, особистість сприймає подію як глибоко трагічну, а згодом розуміє, що не все так і погано. Відбувається перехід в інший життєвий світ і людина вже сприймає ситуацію не в кризових тонах. Адже у житті постійно змінюються зовнішні обставини, не помітні на перший погляд. Періодично особистість зазнає дії психічно травмуючих факторів. Життєві обставини значно змінюються з народженням дитини, весіллям, закінченням навчального закладу, і страх перед невідомим, незвичним починає переслідувати людину. Наприклад, глобальна економічна криза 2008 року призвела до самогубства молодого чоловіка з Галичини, оскільки його звільнили з роботи. І таких викликів людині зовнішній світ ставить немало, що відповідно провокують кризові переживання.

І ще один важливий аспект проблеми кризових ситуацій – це усвідомлення того факту, що переживання особистістю кризи, є природна складова розвитку, і вони бувають нормальними і аномальними. Тобто нормальна криза передбачає

перехід від одного вікового періоду до іншого в межах норми. Розлади мають не досить тривалий характер: депресія, тривога, напруженість проходять, не завдаючи значної шкоди. На особистість й оточення ці розлади не мають істотного впливу і можуть бути непомітними. І навпаки, коли особистість, в силу певних обставин, не пережила вчасно прогресивну, нормальну кризу, то тоді відбувається ускладнення, що може призвести до аномальних кризових станів. Тобто особистість перебуває під впливом таких екстремальних подій зовнішнього світу, які змінюють життєвий шлях. Це і переживання життєвих негараздів в особистому житті, і випадкові невдачі, і суспільні катаклізми. Тяжкі життєві ситуації, які підштовхують людину до аномальної кризи, потребують від людини такої самоорганізації й життєвих дій, що часто перевершують її адаптаційні можливості. І саме світова економічна криза позбавляє значну кількість людей впевненого, адекватного реагування на сучасні виклики суспільно-політичного життя. Засоби масової інформації постійно нагадують про кризу, тим самим ускладнюючи нормальний процес життєдіяльності.

Проведено пілотажне дослідження безробітних громадян. Дослідники Р. Халліг й В. фон Вартбург пропонують досить струнку й несуперечливу типологію універсальних категорій, що описує зміст людської свідомості. Отже, Універсум складається з трьох компонентів: *Всесвіт*, *Людина й Людина у Всесвіті*. До першого належать поняття, які можна об'єднати гіперкатегорією «онтологічне», а саме: «небо й небесні тіла», «земля», «рослинний світ», «тваринний світ». Конгломерат понять Людина наповнений змістом гіперкатегорії «екзистенціальне»: «людина як жива істота» (стать, раса, частини тіла, органи і їхнє функціонування, п'ять чуттів, рухи й положення тіла, сон, здоров'я й хвороби, людське життя загалом, потреби людської істоти); «душа й розум» (розум, мудрість, здібності, сприймання, свідомість, пам'ять, уява, мислення, почуття, воля, мораль); «людина як суспільна істота» (суспільство й суспільні комунікації, мова, транспорт); «соціальна організація й соціальні інститути» (громада, держава, право, освіта, зовнішня політика, оборона, війна, література й мистецтво, віра й релігія). Нарешті, третьому компонентові Універсуму – *Людина у Всесвіті* – відповідає зміст гіперкатегорії «гносеологія». Сюди входять: «наука й техніка»

(точні й гуманітарні, техніка й промисловість) і «людина *a priori*» (буття, якості й стани, відношення, порядок, цінність, число й кількість, простір, час, причина, рух, зміна).

З урахуванням семантики цього списку категорій нами був складений набір з 18 лексем-іменників, що, гіпотетично, відбивають феноменологію етнічних констант. У найбільш ключових вузлах своїх взаємоперетинних значень етнічні константи, по суті, повинні зводитися до відповідей на питання хто?, що? і де?. З цього погляду універсальні поняття, що згодом стали стимульним матеріалом в асоціативному експерименті, розділилися на три групи.

Першу групу склали маркери етнічної ідентичності: народ, Україна.

Другу групу склали лексеми, семантика яких відбиває екзистенціальні цінності людини: життя, смерть, хліб, голод, свобода, душа, релігія.

До третьої групи ввійшли локалізатори психологічного центру (середини психологічного простору етносу): дід, сім'я, мати, батько. Категорії, що залишилися (жінка, друг, дитина), – це об'єкти змішаної семантики, й можуть бути віднесені до однієї із названих груп.

Відомо, що асоціація як зв'язок між певними об'єктами або явищами, заснована на особистому, суб'єктивному досвіді. «Досвід цей може збігатися з досвідом тієї культури, до якої належить людина, але може бути одночасно й особистим, укоріненим у минулому досвіді самого суб'єкта», – зауважує Р.М. Фрумкіна [6, с. 189].

Вибірка становила – 54 чоловіки. Гендерна нерівність пояснюється тим, що жінки залишаються вдома з дітьми, а чоловіки приїзять на заробітки до Києва. Вік респондентів становив від 18 років до 43 років. Середній вік – 30,2 роки. Дослідження проводилося упродовж січня – лютого 2009 року. За освітою: середньо-спеціальна – 45 %; середня – 26 %; незакінчена вища – 18 %; вища – 7,4 %; неповна середня – 3,6%. Сімейний стан: одружені – 20 чол., які мають 18 дітей. З них дві сім'ї по 2 дитини. Неодружені – 34 чол., які мають 4 дітей (громадянський шлюб). Місце проживання – 19 областей України, включаючи м. Київ. Переважна більшість жителі з Київської, Житомирської, Луганської, Сумської областей та м. Києва.

Асоціативний експеримент був проведений відповідно до стандартної для подібних досліджень інструкції. Досліджуваним пропонувалась низка слів, на які вони повинні були відреагувати в писемній формі асоціаціями, що безпосередньо виникали в них у зв'язку із названим словом. Як асоціатив приймалися будь-які реакції: слова різних частин мови, словосполучення тощо. Стимули подавалися в такому порядку: *дитина; свобода; друг; дім; робота; релігія; хліб; Україна; голод; душа; батько; народ; мати; сім'я; жінка; влада; життя; смерть*. Після десятого слова в експерименті була зроблена семихвилинна пауза. Пауза між словами-стимулами становила не більше 40 секунд, що дозволило одержати кількість асоціацій, достатніх для узагальнення, у відповідності з метою цієї роботи.

Середня довжина асоціативного ряду склала три слова; загальна кількість отриманих так асоціацій сягає близько 3 тис. одиниць. Асоціації впорядковувалися за параметрами частотності.

Огляд експериментального матеріалу дозволив констатувати превалювання асоціацій, що базуються на причиново-наслідкових відношеннях (наприклад, на стимул «хліб» – *пшениця, жито* й т.д.), та асоціацій за типом узагальнення й конкретизації («хліб» з асоціатами *м'який, гарячий, білий* і т.д.). Рідше траплялися асоціації за значеннєвою близькістю та майже не було асоціацій за значеннєвим протиставленням і зовсім рідко – асоціації за співзвучністю. В межах проблематики статті відібрано для висновків такі слова-стимули:

Україна – батьківщина (24), держава (16), президент (8), країна (6), дім (6), незалежність (4), земля (4), народ (4), прапор (4), гімн (2), село (2), мова (2), річка (2), місто (2), ліс (2), люди (2), Шевченко, гривня, суверенітет, Вітчизна, дитинство, дорога, Київ, Росія, Крим, слава, мир, молодість, Параджанов, тризуб, патріотизм, депутати, Ющенко, сало, Тимошенко, козак, Київська Русь, Волинь, Хотин, велосипед, родичі, мама, дівчина, сестра, Янукович, жовтий колір, молодість, слава.

Робота – гроші (23), життя (15), досвід (14), заробітна плата (9), стабільність (9), надія (6), праця (5), друзі (3), відповідальність (3), цікава (2), кар'єра (2), важка (2), зварювати (2), пекти (2), чекати (2), прати (2), надія (2), їздити, добувати, класти цеглу, досягнення, менше проблем, стіл, будинок, задоволення, мати; те, що потрібно чоловіку для себе, його сім'ї та дітей, охороняти, необхідно, натхнення, втома, ручка, розвага, мета, багато, папір, цемент, пригода, добро.

Сім'я – любов (27), тепло (15), близькі (12), діти (12), дружина (7), батько (7), мати (7), брат (4), сестра (4), рідні (4), душа (2), відповідальність (2), лагідність (2), баба, жінка, вогонь, донька, чужа, дід, плем'я, кількість рідних людей, які живуть близько, щастя, допомога, затишок, група, радість, підтримка, тварини, взаємодопомога, машина, одяг, згода, розуміння, єдина, кохана, повага, гордість, вміння уступати, вміння прощати, квартира, дружня, своя, велика, народ, син, клан, справедлива, красива, надія, це праця людей.

Крім того, було запропоновано методика «Кола життя», яка експериментально ілюструє процес поступового усвідомлення власної концепції часу.

1) 99 % – розглядають час як лінійну послідовність окремих подій. З них:

78 % (і це підтверджують дані асоціативного ряду) мають надію на краще майбутнє;

21 % переживають розчарування у зв'язку з неможливістю знайти роботу, як у себе вдома, так і за межами області, країни.

2) 1 % – розглядають час як постійну величину (респондент з вищою освітою).

Отже, більшість опитаних – 86 %, незважаючи на правовий нігілізм в країні, не мають наміру виїхати на постійне місце проживання в іншу країну. Крім того, інститут влади Президента знаходиться на 3 позиції на слово стимул Україна, що свідчить про певну надію на владу. Хоча основною надією для людини, яка переживає кризову ситуацію, знаходячись без роботи у відносно молодому віці, є сім'я. І недаремно так роздумував К.Д. Ушинський: «Світлий малоросійський ландшафт, з нескінченним, нічим не затьмарюваним краєвидом, з цілим морем тучного колосся, з прозорою тихою рікою, і все це зігріто жарким, але ніколи не жагучим, промінням сонця, перейнято якимось світлим супокоем – ось тип малоросійської рівнини. Життя окремими родинами і, щонайбільше, окремими родами, мирні, патріархальні чесноти, величезний спокій, добрий, однак влучний гумор над всіма хвилюваннями життя, душевна гостинність, надзвичайна людяність і трохи філософських лінощів – ось, що могло вирости на цій рівнині і виросло у слов'янського племені» [2, с. 17]. Слово стимул-“робота” асоціюється з грошима, життям. Людина переживає безгрішшя як генератор негативних

психічних станів, невпевненості, безперспективності і відповідно, що у підсумку не приводить до задоволення вітальних потреб організму всіх членів родини. У переважній більшості безробітних (81 %) відбувається внутрішня робота, яка трансформується в активний подальший пошук роботи.

Отже, незважаючи на складні життєві обставини, родинні традиційні цінності, в урбанізованому суспільстві зазнали трансформацій з тенденцією до уніфікації, духовного збіднення, однак в складний час вони залишаються актуальним і дієвим засобом подолання кризового життєздійснення особистості. Тривожно-резонансним фактором є зменшення кількості дітей – одна дитина в середньостатистичній сім'ї. Ця проблема породжує депресивні стани масової свідомості і є прямим відображенням суспільно-політичної ситуації в країні, яка потребує психологічного осмислення та вивчення.

Список використаних джерел

1. Василюк Ф. Е. Психология переживания / Василюк Ф. Е. – М.:Изд. Моск. университета, 1984 г. – 200 с.
2. Губко О. Психологія українського народу: Наук. дослідж.: В 4 кн. / Губко О. – К.: ПВП «Задруга», 2004. – (Кн. 1: Психологічний склад праукраїнської народності). – 400 с.
3. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / Максименко С.Д. – К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
4. Словарь психолога-практика / [Сост. С. Ю. Головин]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 976 с. – (Библиотека практической психологии).
5. Уиллис А. Дух // Глаз разума / Уиллис А. – Бахрах. – М., 2003. – С. 105-108.
6. Фрумкина Р. М. Психолінгвістика / Фрумкина Р. М. – М. : Академия, 2001. – 316 с.

In the article the phenomenon of experiencing is examined at crisis situations, and also attention is accented on the theory of activity. It is rotined, how experiencing is represented in consciousness of unemployed persons, empiric information.

Key words: unemployment, conflict, crisis, crisis situation, experiencing, stress, theory of activity, frustraciya.

Отримано: 04.05.2009